

Χριστίνα Ντουνιά

”Οφεις τῆς κριτικῆς στό Μεσοπόλεμο:
Ἡ στροφή πρὸς τό μυθιστόρημα”

Ὁφείλω νά κάνω μιά προκαταρκτική, ἂν καί γνωστή στούς πῖο πολλοὺς ἀπό σᾶς, παρατήρηση: Τό μυθιστόρημα στό Μεσοπόλεμο ἀναπτύχθηκε οὐσιαστικά μετὰ τό 1930. Ἡ παραγωγή μυθιστορημάτων στή δεκαετία τοῦ 1920 εἶναι ἐξαιρετικά ἰσχνή καί ἡ συγκομιδὴ τῶν στοιχειωδῶς ὁλοκληρωμένων ἔργων ἀκόμα ἰσχνότερη. Μὲ ἐξαίρεση τόν ἀκαταπόνητο Ξενόπουλο, οἱ πεζογράφοι τῆς δεκαετίας τοῦ ’20 περιορίζονται στό διήγημα ἢ σέ λιγοστά ἐκτενῆ ἀφηγήματα πού βαφτίζονται μυθιστορήματα. Οἱ λεγόμενοι πεζογράφοι τοῦ περιθωρίου καί τῆς κοινωνικῆς ἀμφισβήτησης, ζώντας καί ἐκεῖνοι μέσα σέ συνθῆκες ἀνάλογες μέ αὐτές τῶν ἡρώων τους, ἀφήνουν τό ἀποτύπωμά τους σέ ἀπόπειρες πού (μέ ἐξαίρεση τόν Πέτρο Πικρό) μόνο ἱστορικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν σήμερα.

Ὁ Κλέων Παράσχος, κάνοντας στή *Νέα Ἑστία* τόν ἀπολογισμό τῆς χρονιάς 1929,¹ ἀνατρέχει καί στή δεκαετία τοῦ ’20 γιά νά διαπιστώσει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἔλλειψη μυθιστορημάτων. Κατὰ τὴν ἄποψή του ὁ κυριότερος λόγος εἶναι ἡ δυσκολία τῶν πεζογράφων νά βροῦν τόν ἐλεύθερο χρόνο πού ἀπαιτεῖ ἡ συγγραφή ἐνός μυθιστορήματος σέ συνδυασμό μέ τὴν ἀπροθυμία τῶν ἐκδοτῶν νά δημοσιεύουν μεγάλα καί, κατὰ συνέπεια, πολυδάπανα βιβλία μέ ἀβέβαιο μέλλον. Τό ἐλληνικό ἀναγνωστικό κοινό δέν εἶναι ἀκόμα ἔτοιμο νά στηρίξει τόν συγγραφέα πού ζεῖ ἀπὸ τὴν πένα του.

Ὡστόσο, μέσα σέ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἡ κατάσταση μοιάζει νά ἔχει ριζικά ἀλλάξει. Καί ἔξι χρόνια ἀργότερα, μέσα ἀπὸ τίς

¹ Ἡ Χριστίνα Ντουνιά γεννήθηκε τό 1952 στό Πέτα Ἀρτας. Διδάσκει στό Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τελευταῖο βιβλίο της: *Βρέχει σ’ αὐτό τό ὄνειρο* (Καστανιώτης 1998).

* Συνεχίζουμε τὴ δημοσίευση μελετῶν γιά τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Βλ. *Νέα Ἑστία*, τχ. 1716, Ὀκτώβριος 1999, σ. 376.

¹ Κλ. Παράσχος, «Τό λογοτεχνικὸ 1929. Τό Μυθιστόρημα καί ἡ Κριτική», *Νέα Ἑστία*, τόμ. Ζ’ (1930), σ. 101-102.

σελίδες τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ, ὁ Τέλλος Ἀγρας στέκει κριτικά μπροστά σέ μιά νέα πραγματικότητα:

Γενικά τά μυθιστορήματα πού γράφουν οἱ συνομήλικοί μου μά καί οἱ νεώτεροί μου εἶναι πρῶτα πρῶτα πολλά... Δεκαπέντε ὀνόματα θά μπορούσα νά γράψω, ἄνδρες καί γυναῖκες, μέ τήν πρώτη μου θύμηση. Πολλοί ἀπ' αὐτούς ἔχουν ἐκδώσει κιόλας δύο, ἀλλά καί τρία καί τέσσερα μυθιστορήματα, πρὶν ἀκόμα κλείσουν τά τριάντα ἢ τά τριάντα πέντε τους χρόνια! Ἔτσι, γιά δεύτερο χαρακτηριστικό μᾶς φανερώνεται βέβαια καί κάποια πρωιμότης. Ἄλλοτε θεωροῦσαν τά νιάτα προσφορότερα γιά τή λυρική ποίηση. Δέν ξέρω ἂν εἶχαν δίκιο, μά δέν θά δίσταζα νά καταδικάσω κάποτε τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία εἶναι φανερά γραμμένα πολλά ἀπό τά σύγχρονά μου μυθιστορήματα. Τρίτο χαρακτηριστικό: ὅλα εἶναι μεγάλα. Οἱ τριακόσιες σελίδες καταντοῦν συνηθισμένο μέγεθος, κάποτε φθάνουν τίς τετρακόσιες. Καί τά παραπάνω δεδομένα κάνουν νά σκέπτεται κάποτε κανεῖς: Μήπως λοιπόν σέ μερικά δέν ὑπάρχει πιά τό καθαρό καλλιτεχνικό ἐλατήριο, ἡ ἔμπνευση, ἡ ἀνάγκη ἡ δημιουργική, ἀλλ' ἔχει πάρει τή θέση του ἄλλο, ταπεινότερο: ἡ ἐφήμερη φιλοδοξία, ὁ συναγωνισμός, ἡ ἀπλή φυσική ζωτικότης;²

Ἡ ἀποψη αὐτή τοῦ Τέλλου Ἀγρα ἐκφράζει στίς ἀρχές τοῦ 1936 μιά μικρή μειοψηφία. Ἡ πλειοψηφία τῶν κριτικῶν κειμένων τῆς ἴδιας περιόδου κινεῖται ἀνάμεσα στήν κριτική ὑποστήριξη καί τόν ἐνθουσιώδη ἔπαινο γιά τήν πρωτοφανή στροφή πρὸς τό μυθιστόρημα πού παρατηρεῖται ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30 στόν ἐλληνικό χῶρο. Ἄλλωστε τήν ἀφορμή γιά τό ἄρθρο τοῦ Ἀγρα δίνει, ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ, ἓνα δημοσίευμα τοῦ περιοδικοῦ *Τά Νέα Γράμματα*, στό ὁποῖο ὁ ἐνθουσιασμός ἀπό τή δυναμική παρουσία τῶν μυθιστοριογράφων φτάνει, κατά τή γνώμη του, σέ ὑπερβολικές ἐκτιμήσεις. Ἡ παράγραφος πού ἀκολουθεῖ δίνει τόν τόνο αὐτοῦ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ:

Ὁ ποιητής, ὁ ἐπιστήμων, ὁ πολιτικός εἶναι σχεδόν ἀνύπαρχτοι, τούτῃ τή στιγμή, γιά τήν Ἑλλάδα. Μόνο ὁ μυθιστοριογράφος τήν ἀντιπροσωπεύει. Τό μυθιστόρημα εἶναι ἡ μόνη γόνιμη καί σημαντική ἐκδήλωση τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ζωῆς.³

² Τέλλος Ἀγρας, «Τό αὐριανό μυθιστόρημα», *Νέα Ἑστία*, τόμ. ΙΘ' (1936), σ. 139.

³ «Ἡ πεζογραφία τῶν νέων», *Τά Νέα Γράμματα*, τχ. 12 (1935), σ. 138. Τό κείμενο, πού καταλαμβάνει πέντε σελίδες τοῦ περιοδικοῦ, εἶναι ἀνυπόγραφο. Συντάκτης

Τό κείμενο τῶν Νέων Γραμμάτων ἀναφέρεται στὸν ἐκδοτικό ὄργανό πού ἔφερε ἡ πληθωρική συγγραφή μυθιστορημάτων καί στὸν νέο τύπο πεζογράφου πού ἀναφαίνεται στὴν ἐλληνική πνευματική σκηνή. Ὅποιος καί ἂν εἶναι ὁ συντάκτης του, ἀπηχεῖ τὴν ἀποψη τοῦ περιοδικοῦ τῇ χρονικῇ ἐκείνῃ στιγμῇ καί ἔρχεται σχεδόν ὡς φυσική συνέπεια μιᾶς συστηματικῆς ὑποστήριξης τοῦ μυθιστορήματος πού καλλιεργεῖται τῇ διετία 1933-1935 μέσα ἀπὸ τίς σελίδες ὅλων σχεδόν τῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν. Ἡ πλούσια μυθιστορηματικὴ παραγωγή αὐτῆς τῆς περιόδου συμβαδίζει μὲ ἓναν κριτικό λόγο πού τὴν προπαγανδίζει καί τὴν ὑποστυλώνει.⁴

«Εἶναι γεγονός ὅτι ἔφθασε ἡ ὥρα τοῦ ἐλληνικοῦ μυθιστορήματος», δηλώνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1933 στὴ Νέα Ἑστία,⁵ διατυπώνοντας ταυτόχρονα τὴν ἀποψη ὅτι βιβλία σὰν τοῦ Δούκα, τοῦ Μυριβήλη καί τοῦ Βενέζη, πού ἐκδόθηκαν τὴν προηγούμενη τριετία, στηρίχθηκαν μὲ ἐπιτυχία στό εἶδος τοῦ ντοκουμέντου καί πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς οἱ πρόδρομοι μιᾶς νέας ἐποχῆς. Ὁ καλὰ πληροφορημένος κριτικός δὲν ἀργεῖ νά ἐπαληθευτεῖ. Μέσα στὴν ἴδια χρονιά ἐκδίδονται μυθιστορήματα τῶν Π. Ἀφθονιάτη, Γ. Θεοτοκά, Γαλ. Καζαντζάκη, Μ. Καραγάτση, Θρ. Καστανάκη, Θ. Κορνάρου, Στρ. Μυριβήλη, Θαν. Πετσάλη, Κ. Πολίτη καί Ἀγγ. Τερζάκη. Ἡ κριτικός Ἀλκης Θρύλος δίνει στό ἄρθρο τῆς γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ 1933 τὸν τίτλο «Τό ἔτος τοῦ ρομάντζου»⁶ καί χαιρετίζει μὲ ἐνθουσιασμό τὴν ὁμαδική, ὅπως τὴ χαρακτηρίζει, ἀπόπειρα νά ἀνανεωθεῖ ἡ πεζογραφία, στὴν ὁποία ἐπικρατοῦσαν τὰ ἡθογραφικά διηγήματα ἢ προχειρογραμμένα ἀφηγήματα μὲ προγραμματικές ἐπιδιώξεις κοινωνικῆς διαμαρτυρίας:

Ἐξαφνα τό τέλμα κινήθηκε. Ἐκδηλώνεται ὁμαδικά μιά ζωηρὴ προ-

του εἶναι μᾶλλον ὁ Ἀντρέας Καραντώνης, ἂν καί θά μπορούσε νά ἔχει γραφεῖ καί ἀπὸ τὸν Γιώργο Θεοτοκά.

⁴ Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό βλ. τὴ διεξοδική ἔρευνα καί τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Παν. Μουλλά στο *Ἡ μεσοπολεμικὴ πεζογραφία. Ἀπὸ τὸν πρῶτο ὡς τὸ δεύτερο παγκόσμιον πόλεμο (1914-1939)*, Σοκόλης, Ἀθήνα 1993, τόμ. Α' (κεφ. 8: «Διήγημα ἢ μυθιστόρημα»), σ. 109-124. Ἐπίσης, στὸν ἴδιο τόμο, βλ. τὸ χρησιμότατο Παράρτημα μὲ τίς «Μαρτυρίες γιὰ τὴν πεζογραφία τοῦ Μεσοπολέμου», σ. 175-406.

⁵ Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ κίνησις τῶν Ἰδεῶν», *Νέα Ἑστία*, τόμ. ΙΓ' (1933), σ. 620-622.

⁶ Ἀλκης Θρύλος, «Τό ἔτος τοῦ ρομάντζου», *Σήμερα*, τχ. 10 (1933), σ. 314-316.

σπάθεια νά γραφοῦν ἐπιτέλους ἔργα συνθετικά πού θά ἐμβαθύνουν στά προβλήματα πού ἀπασχολοῦν τόν σύγχρονο ἄνθρωπο, πού θά δείξουν εἰκόνες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς φωτισμένες ἀπό διάφορες ἀπόψεις, πού θά ἀτενίσουν τόν ἄνθρωπο ὅχι ὡς ἓνα ὄν συνθηματικό, ἀλλά σάν μιὰ αἰνιγματική δύναμη μέ ἀνεξάντλητες δυνατότητες ἀπρόοπτων ἐκπλήξεων καί ἀποκαλύψεων.

Αὐτά γράφονται στό περιοδικό *Σήμερα* ἐνῶ στό περιοδικό *Ίδέα* δημοσιεύεται ἀνυπόγραφο κείμενο μέ τίτλο «Ἡ ἐποχή τοῦ μυθιστορήματος». Στό ἴδιο περιοδικό ὁ Γ. Θεοδοκάς καί ὁ Ἀγγ. Τερζάκης, καί στόν *Κύκλο* ὁ κριτικός Λ. Πηλιάτογλου στηρίζουν τή νέα κίνηση. Στούς *Νέους Πρωτοπόρους* μπορεῖ νά μή διαπιστώνουμε δείγματα ἀνάλογης εὐφορίας, ἀλλά καί ἐκεῖ τό μυθιστόρημα θεωρεῖται ὡς τό λογοτεχνικό εἶδος πού μπορεῖ νά ἀποδώσει κατ' ἐξοχήν τόν παλμό τῆς ἐποχῆς καί τούς ἀγῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξης.⁷ Οἱ *Μακεδονικές Ἡμέρες* καί, ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας, *Τά Νέα Γράμματα* καί *τά Νεοελληνικά Γράμματα* —γιά νά περιοριστοῦμε στά πιά γνωστά περιοδικά— μέ τά κριτικά καί θεωρητικά κείμενά τους προπαγανδίζουν τήν ἀνάγκη καλλιέργειας τοῦ μυθιστορήματος. Δέν εἶναι δύσκολο νά διαπιστώσει ὁ συστηματικός ἀναγνώστης αὐτῶν τῶν κειμένων ὅτι τό μυθιστόρημα εἶναι λογοτεχνικό εἶδος πού ἐμφανίζεται σχεδόν ὡς αὐταξία. Ἀντίθετα, τό διήγημα ἀντιμετωπίζεται μᾶλλον μέ συγκατάβαση γιατί συνδέεται μέ τό ἀμαρτωλό παρελθόν τῆς ἡθογραφίας πού τόσο κατέκρινε ὁ Γ. Θεοδοκάς στό *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*. Ἡ συστηματική του καλλιέργεια φτάνει νά συνδέεται κάποτε μέ τά ἐλαττώματα τῆς φυλῆς. Γράφει ὁ κριτικός Λάζαρος Πηλιάτογλου στόν *Κύκλο*:

Θέλετε ἀπό τεμπελιά, θέλετε ἀπό ἰδιοσυγκρασία ἢ ἀκόμα καί προπάντων ἀπό ἔλλειψη ἀληθινοῦ πραγματικοῦ ὑπεδάφους καί βαθύτερης πνοῆς γιά τή δημιουργία ἐνός καθολικότερου καί συνθετικότερου ἔργου, οἱ Ρωμιοί ἔχουν δείξει μιάν ἰδιαίτερη προτίμηση στό διήγημα.

Παρόμοιες ἀπόψεις ἐπαναλαμβάνονται, εὐκαιρίας δοθείσης, καί ἀπό

⁷ Πιά ἀναλυτικά γιά τή στάση τῆς ἀριστερῆς κριτικῆς βλ. Χριστίνα Ντουניᾶ, *Λογοτεχνία καί πολιτική. Τά περιοδικά τῆς Ἀριστερᾶς στό Μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1996, (κεφ. Χ: «Ὁ σοσιαλιστικός ρεαλισμός καί ἡ κριτική τοῦ μυθιστορήματος»), σ. 365-403.

ἄλλους συγγραφεῖς καί κριτικούς.⁸ Θαρρεῖς καί τό διήγημα εἶναι τό ταπεινό χωριό τῆς καταγωγῆς του πού ὁ νεαρός διανοούμενος, θαμπωμένος ἀπό τά φῶτα τῆς πρωτεύουσας καί τῆς Εὐρώπης, θέλει μέ κάθε τρόπο νά ξεχάσει. Ἡ ἐντυπωσιακή στροφή τῶν νέων πρὸς τό μυθιστόρημα καί ἡ προθυμία τῶν ἐκδοτῶν νά τυπώσουν τά ἔργα τους δημιουργοῦν ὥστόσο μιά σύγχυση κριτηρίων ἀξιολόγησης: τό καλλιτεχνικό ἀποτέλεσμα δέν ἀνταποκρίνεται πάντα στίς προθέσεις τῶν συγγραφέων καί στίς ἐλπίδες τῶν κριτικῶν. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι στό ἄρθρο τῶν *Νέων Γραμμάτων*, πού, ὅπως εἶδαμε, προκάλεσε τήν ἀντίδραση τοῦ Τέλλου Ἀγρα, ἐπισημαίνεται «αὕτη ἡ ἀρνητική ὄψη», καθὼς καί ἡ ἀνάγκη ἀντιμετώπισής της ὥστε «νά μὴν ἐμποδιστεῖ τό ἀληθινό μυθιστόρημα στή γοργή του ἐξέλιξη».

Βέβαια ἡ πυρετική αὐτή ἐξόρμηση τῶν νέων πρὸς τό μυθιστόρημα ἔχει καί τήν ἀρνητική της μεριά. Πλῆθος μυροφιλόδοξοι καί γελοῖοι ἐτοιμάζονται μέ τίς πέννες στά χέρια νά πάρουνε τό κατόπι τῶν ἀληθινῶν συγγραφέων, γράφοντας κι αὐτοί τό μυθιστόρημά τους. Στή φαντασία τους τό μυθιστόρημα φαντάζει σά μιά χρυσοφόρα γῆ, καί ὅπως ἄλλοτε μέ τό στίχο, ἔτσι καί τώρα, νομίζουνε πῶς ἂν διευθετήσουν τήν τιποτεολογία τους σέ σχῆμα μυθιστορήματος θά γίνουμε ἀμέσως συγγραφεῖς καί θά δοξαστοῦνε σάν τέτοιοι! [...] Ὁ λογοτεχνικός αὐτός ὑστερισμός ἔχει χτυπήσει καί κάποιους ἀπ' τοὺς καλοὺς μας νέους πεζογράφους πού διάζονται νά τιτλοφορήσουν τά ἔργα τους μυθιστορήματα ἐνῶ δέν εἶναι παρά διηγήματα, ἀφηγήματα, μονόλογοι ἢ ἡμερολογιακές αὐτοβιογραφίες.⁹

Ὅταν ἡ συντακτική ομάδα τῶν *Νέων Γραμμάτων* ἐπισημαίνει τό Δεκέμβριο τοῦ 1935 αὐτόν τόν κίνδυνο, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι αἰσιδοξη γιά τό παρόν καί τό μέλλον τοῦ ἐλληνικοῦ μυθιστορήματος καί νά στηρίζει τήν πεζογραφία τῶν νέων. Στό ἴδιο ἄρθρο γίνονται

⁸ Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ἀλκιβιάδη Γιαννόπουλου, τό 1934, μέ τή συλλογή διηγημάτων *Κεφάλια* στή σειρά ἀποτελεῖ μιά ἐξαίρεση στό γενικό κλίμα καί δίνει τήν εὐκαιρία στόν Αἰμίλιο Χουρμούζιο νά προτείνει, τόν Ἰανουάριο τοῦ 1935, μιά ἐπανεκτίμηση τοῦ εἶδους: «Τά διηγήματα τοῦ Ἀλκ. Γιαννόπουλου φέρουν αὐτόματα στήν ἐπιφάνεια τῆς ἐξέτασης τό ἐλληνικό διήγημα, τό ζωντανότερο αὐτό εἶδος τοῦ πεζοῦ λόγου πού τόσο παρεξηγήθηκε ἀπό τοὺς νέους λογίους, τόσο κακόπαθε στά χέρια τῶν παλιῶν καί τόσο ἐκφυλίσθηκε μέ τήν πρόχειρη δημοσιογραφία.» Βλ. καί Αἰμ. Χουρμούζιος, *Ἔργα Ζ*, Ὁ ἀφηγηματικός λόγος, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1979, σ. 59.

⁹ *Τά Νέα Γράμματα*, ὅ.π., σ. 733.

ἐπίσης μερικές ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις σχετικά μέ τήν ἀμηχανία τῆς κριτικῆς μπροστά στή δυναμική καί πληθωρική ἐμφάνιση τῶν μυθιστοριογράφων. Πράγματι ἡ κριτική, ἐνῶ γενικά ὑποστηρίζει τή νέα τάση, ἐμφανίζεται πολυδιασπασμένη στό ζήτημα τῆς ἀξιολόγησης καί τῆς ιεράρχησης τῶν ἔργων πού τή συγκροτοῦν. Ὁ λόγος, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ περιοδικοῦ, πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στό αἰφνίδιο καί ὀρμητικό στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τή στροφή πρὸς τό μυθιστόρημα:

Ἡ κριτική δέν μπορεῖ ἀκόμα νά μιλήσει ὀριστικά καί νά ἀξιολογήσει ἓνα πρὸς ἓνα καί ὅλα μαζί τὰ ἔργα τῆς νέας μας πεζογραφίας. Συχνά διστάζει καί δέν ξέρει κι αὐτὴ ἀπὸ ποιά θέση νά τὰ κοιτάξει. Ἀπόλυτα ἢ σχετικά; Ὅπως ὁ νέος πεζογράφος εἶναι θαμπωμένος μπροστά στά σύγχρονα φαινόμενα τῆς ζωῆς καί τοῦ ἀνθρώπου καί παλεύει γιὰ νά τὰ ξεδιαλύνει, ἔτσι καί ὁ κριτικός βρίσκεται μπροστά σέ ἓνα συγκινητικό θέαμα νεανικοῦ καί ὀρμητικοῦ ξεκινήσου γιὰ τὰ μεγάλα, δίχως νά μπορεῖ νά καλοδιακρίνει προσωπικές λεπτομέρειες, ποιὸς ἔρχεται πρῶτος καί ποιὸς δεύτερος, ποιὸς ξεκίνησε καλὰ καί ποιὸς ἀδέξια, ποιὸς θά σταματήσει καί ποιὸς θά προχωρήσει. Ἀναγκάζεται κάθε τόσο νά ἀλλάζει σιωπηλὰ καί κρυφά¹⁰ γνώμες γιατί κάθε τόσο ἀντιμετωπίζει καί νέες ἀπροσδόκητες περιπτώσεις.¹¹

Στό σημεῖο αὐτό καί πρὶν προχωρήσουμε σέ κάποιες εἰδικότερες διαπιστώσεις σχετικά μέ τοὺς κοινούς τόπους τῆς κριτικῆς καί τό εἶδος τοῦ μυθιστορήματος πού ἐπιδιώκεται, θά ἤθελα νά ξαναγυρίσω στήν περίπτωση τοῦ Τέλλου Ἀγρα, πού ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τό 1933 συγκαταλεγμένος μπροστά στή γενικευμένη αἰσιοδοξία πού ἔχει καταλάβει συγγραφεῖς καί κριτικούς. Ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ *Ρυθμός*, ὅπου γράφει στή στήλη τῆς κριτικῆς βιβλίου, δηλώνει ὅτι δέν θέλει νά βιαστεῖ στίς κρίσεις του, διατυπώνοντας παράλληλα—αὐτός, ὁ ὁπαδὸς τῆς «καθαρῆς κριτικῆς»— μιά παρατήρηση κοινωνιολογικοῦ τύπου. Κατὰ τή γνώμη του, ἡ στροφή πρὸς τό μυθιστόρημα δέν εἶναι μόνο τό προϊόν νεανικῆς ὁρμῆς ἢ μιᾶς ιδιότυπης «ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας», ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς

¹⁰ Ἡ ὑπογράμμιση δική μου. Ὅπως θά δοῦμε πιο κάτω, στό ζήτημα αὐτό θά ἐπανέλθει ὁ Β. Βαρίκας τρία χρόνια ἀργότερα.

¹¹ *Τὰ Νέα Γράμματα*, ὁ.π., σ. 735.

πιό θερμούς υποστηρικτές της. Έχει και αίτια υλικά. Μιά διαπίστωση πού δέν πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὡς ἀπόπειρα ἠθικῆς ἀξιολόγησης· ὁ Ἄγρας τήν καταθέτει κυρίως ὡς ἓνα στοιχεῖο χρήσιμο γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου:

Μόνον μία ὑπόψια θέλω νά ἀναπτύξω: ὅτι τό νεοελληνικό μυθιστόρημα βρίσκεται τώρα στήν εὐχάριστη (ποιός λέγει ὄχι;) στιγμή, νά μήν εἶναι ἀπλῶς ἔργο καί ἐπίδοση ἐμπνεύσεως, ἀλλά νά ἀρχίσει νά γίνεται ἐπάγγελμα, νά σχηματίζει κάποιον πυρήνα οἰκονομικό μέ τήν κυκλοφορία του, νά προσελκύει ὅπως καί ὁ κινηματογράφος ὄχι πιά μόνο μέ τό φροῦδο καί τυραννικό «μειδίαμα τῆς δόξης», ἀλλά καί μέ τήν ἀσφάλεια τοῦ πλούτου καί τοῦ βιοπορισμοῦ[...] Φυσικά τό γεγονός δέν εἶναι ἀκόμη ὀριστικό, ἄλλωστε τότε δέν θά εἶχαν πιά τόπο οἱ «ὑποψίες». Εἶναι ὅμως γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι τουλάχιστον οἱ συγγραφεῖς μυθιστορημάτων προχωροῦν ἤδη στήν ἐργασία τους καί μέ αὐτό τό πνεῦμα. Εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι τῶν δύο τουλάχιστον ἀπό τούς παραπάνω συγγραφεῖς τά πρῶτα μυθιστορήματα ἐξαντλήθηκαν στά βιβλιοπωλεῖα, τοῦ ἑνός μάλιστα κυκλοφορεῖ ἡ τέταρτη νομίζω ἔκδοσις σέ χιλιάδες ἀντίτυπα.¹²

Ὁ Ἄγρας δέν θεωρεῖ καθόλου κακή αὐτή τήν ἐξέλιξη καί νομίζω ὅτι ἡ δῆλωσή του εἶναι εἰλικρινής. Ἀπλῶς θίγει πρῶιμα τό πολυσυζητημένο, ἀκόμα καί στίς μέρες μας, θέμα γιά τό ἂν ἡ ποσότητα συμβαδίζει μέ —ἢ καί ἂν ἀκόμα ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιά— τήν ποιότητα, ἀναγνωρίζοντας ἴσως τό αὐτονόητο: τή σχέση μυθιστορήματος καί ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Μάλιστα προεκτείνει τό συλλογισμό του σέ αὐτό πού θεωρεῖ αὐτονόητη συνέπεια τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ τῶν συγγραφέων: «Ὅταν γίνει ἐπάγγελμα ἡ δημιουργική ἐργασία, χίλιες φορές περισσότερο πρέπει νά γίνει ἐπάγγελμα ἡ κριτική!»

Δέν μπορούμε μέ βεβαιότητα νά ξεχωρίσουμε ποιός ἔχει τό προβάδισμα, σίγουρα ὅμως ἡ ἄνθηση τοῦ μυθιστορήματος, ἐκεῖ κάπου στό τέλος τῆς τελευταίας κυβέρνησης τοῦ Βενιζέλου, ἐκδηλώνεται μαζί μέ τό ἐνδιαφέρον γιά τή μελέτη καί τό δοκίμιο, ἀλλά καί μέ τήν ἔκδοση μιᾶς σειρᾶς ἀξιόλογων περιοδικῶν πού συνδυάζουν τή

¹² Τέλλος Ἄγρας, «Τά βιβλία», *Ρυθμός*, τχ. 4-5 (Δεκέμβριος 1933-Γενάρης 1934), σ. 155.

λογοτεχνία μέ τόν ιδεολογικό προβληματισμό. Όπως ἐπίσης δέν εἶναι καθόλου χωρίς σημασία τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνανεωμένη ἔκδοση τῆς Ζωῆς ἐν τάφῳ τοῦ Μυριβήλη σημείωσε στίς ἀρχές τοῦ '30 ἐκδοτική ἐπιτυχία πρωτοφανή γιά τά ἑλληνικά δεδομένα, ἀνοίγοντας ἔτσι τίς πόρτες τῶν ἐκδοτῶν στό ἑλληνικό μυθιστόρημα. Τό δρόμο βέβαια εἶχε προετοιμάσει ἡ πληθώρα μεταφράσεων εὐρωπαϊκῶν μυθιστορημάτων πού ἐκδόθηκαν στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '20.¹³ Καί ἂν ἡ ραγδαία αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑλληνικῶν μυθιστορημάτων πού ἀκολούθησε δέν δημιούργησε νέες θέσεις ἐργασίας γιά τούς κριτικούς, σίγουρα πολλαπλασίασε τίς στῆλες τῆς κριτικῆς.

Πλαί στούς παλιότερους, τόν Γρηγόριο Ξενόπουλο, τόν Φῶτο Πολίτη, τόν Κλέωνα Παράσχο, τόν Τέλλο Ἀγρα, τήν Ἀλκη Θρύλο, τόν Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, ἔχουμε τόν Μῆτσο Παπανικολάου, τόν Πέτρο Χάρη, τόν Μιχ. Ροδά, τόν Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, τόν Αἰμίλιο Χουρμούζιο, πού ἐμφανίζονται ἤδη στή δεκαετία τοῦ '20, ἀλλά καί τούς Πέτρο Σπανδωνίδη, Ἀντρέα Καραντώνη, Κ. Θ. Δημαρά, Λάζαρο Πηνιάτογλου, Δημήτρη Νικολαρεῖζη, Βάσο Βαρίκα, Γ. Μυλωνογιάννη, Ἀσημάκη Πανσέληνο, Μ. Σπιέρο, Φούλα Χατζιδάκη, Ἀλεξάνδρα Ἀλαφούζου, Γιάννη Χατζίνη. Ἄν προσθέσουμε στόν κατάλογο αὐτόν μερικούς πρωτοεμφανιζόμενους μυθιστοριογράφους πού γράφουν συστηματικά δοκίμια ἢ κριτικές (ὅπως εἶναι οἱ Γ. Θεοτοκάς, Ἀγγ. Τερζάκης, Στέλιος Ξεφλούδας), καθώς καί ἀρκετούς ἀκόμα πού ἐμφανίζονται λιγότερο συστηματικά, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι βρισκόμαστε, ἐπίσης, μπροστά σέ μιά ἀνθηση τῆς κριτικῆς βιβλίου καί τοῦ κριτικοῦ δοκιμίου.

Σέ γενικές γραμμές ἡ κριτικογραφία τῆς ἐποχῆς (μέ ἐξαίρεση τόν κύκλο τοῦ περιοδικοῦ *Μακεδονικές Ἡμέρες*) παρουσιάζει ὀρισμένα κοινά χαρακτηριστικά πού προϋποθέτουν τήν πίστη στίς ἀξίες τοῦ κλασικοῦ μυθιστορήματος.¹⁴ Γιατί ἂν στό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἐπίδραση τοῦ Ζολά εἶχε ἐπισκιάσει τόν Μπαλζάκ, στή

¹³ Καταγράφω ἐδῶ καί προσυπογράφω τήν προφορική παρέμβαση τοῦ Ἀλέξη Πολίτη σχετικά μέ τή σημασία τῶν μεταφράσεων στή δεκαετία τοῦ '20, πού ἐγινε στή διάρκεια τῶν Σεμιναρίων τῆς Ἑρμούπολης 1999.

¹⁴ Γιά τό ζήτημα αὐτό βλ. καί Mario Vitti, *Ἡ γενιά τοῦ Τριάντα. Ἰδεολογία καί μορφή*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1995, σ. 230, 252.

δεκαετία του '30 τό αίτημα του ρεαλισμοῦ συνδέεται μέ τήν ἀνάγκη συνολικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου καί μέ τόν κοινωνικό προβληματισμό πού φέρνει αὐτή ἡ θεώρηση. Εἴτε δηλαδή ἐμφανίζεται ὡς μέσο γιά τήν ὑποστήριξη τῆς στρατευμένης τέχνης εἴτε ὡς ἀπόπειρα ἀντικειμενικῆς παρουσίας τῆς πραγματικότητας εἴτε ἐπιμένει στήν ψυχολογική ἀνατομία τῶν ἡρώων πού κινοῦνται μέσα σέ ἓνα σύνθετο πεδίο κοινωνικῶν σχέσεων, τό μυθιστόρημα τοποθετεῖται μέσα στήν παράδοση τῶν Γάλλων καί Ρώσων κλασικῶν. Οἱ ὅροι ἔπος καί ἐπικός πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τόν κριτικό καί θεωρητικό λόγο περί μυθιστορήματος θυμίζουν φυσικά τόν γνωστό ὀρισμό τοῦ Χέγκελ (σύγχρονη ἀστική ἐποποιία).

Ὁ Ἀντρέας Καραντώνης νομιμοποιεῖ καί ἐξηγεῖ αὐτό τό χαρακτηριστικό τοῦ μυθιστορήματος τῆς ἐποχῆς του συνδέοντάς το μέ τήν ἰσχνή παράδοση τοῦ εἴδους στήν Ἑλλάδα καί τό στάδιο ἐξέλιξης τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας:

Βέβαια ὁ κλασικός ρεαλισμός ἐξακολουθεῖ νά εἶναι τό κυριότερο αἰσθητικό γνώρισμα τῶν πιά πολλῶν μυθιστορημάτων τῆς χρονιάς [ἀναφέρεται στό 1935], τό γνώρισμα πού τά ἀνταμώνει ὅλα σέ μιά καλλιτεχνική κατηγορία, μά δέν μποροῦσε νά συμβεῖ διαφορετικά σέ μιά νιόπλαστη σχεδόν τέχνη πού δέν ἔχει ἀκόμη ἀπόλυτη δημιουργική πρωτοβουλία, καί πού ἀναγκάζεται νά παρακολουθεῖ μέ θαμπωμένα κι ἐκστατικά μάτια ἐφήβου πρωτόβγαλτου στή ζωή, τή γρήγορη, τή σπασμωδική, τήν ἀπρόοπτη διαφοροποίηση τῆς μεταπολεμικῆς κοινωνίας μας.¹⁵

Ὡστόσο ὁ Καραντώνης, ἐπειδή γνωρίζει τίς ἐνστάσεις σχετικά μέ τήν ἀντοχή τῶν ὑλικῶν τοῦ κλασικοῦ ρεαλιστικοῦ μυθιστορήματος (ὁ Προύστ, ὁ Ζίντ, ὁ Τζόυς, ἡ Γούλφ, ὁ Κάφκα δέν εἶναι ἄγνωστοι στούς κύκλους τῆς ἐλληνικῆς διανόησης), σπεύδει νά παρατηρήσει ὅτι οἱ νέοι μυθιστοριογράφοι προχωροῦν πιά πέρα ἀπό μιά ἀπλή μίμηση ξεπερασμένων ρεαλιστικῶν προτύπων:

Ἔτσι ὁ ρεαλισμός ἀπό δογματική καί στεῖρα μέθοδος τέχνης περιορί-

¹⁵ Ἀντρέας Καραντώνης, «Ἡ λογοτεχνία μας τό 1935», *Τά Νέα Γράμματα*, τχ. 2 (1936), σ. 163. Πρβλ. καί τό «ὁ νέος πεζογράφος θαμπωμένος μπροστά στά σύγχρονα φαινόμενα τῆς ζωῆς καί τοῦ ἀνθρώπου[...]», πού ἀναφέρεται στό ἀνυπόγραφο κείμενο «Ἡ πεζογραφία τῶν νέων», ὁ.π., σημ. 3.

ζεταί στο νά είναι ή ζωντανή καί λογική έκφραση τής αντικειμενικά αίσθητής μορφής κάθε κοινωνικοῦ φαινομένου, αφήνοντας αρκετό χώρο στον συγγραφέα νά ξετυλίξει καί νά διαμορφώσει τή δική του προσωπικότητα σύμφωνα μέ τούς ιδιαίτερους δεσμούς πού τον συνδέουν μέ τό κοινωνικό περιβάλλον του.¹⁶

Η παράδοση του ρεαλισμοῦ εμφανίζεται τελικά ὡς τό σταθερό ἔδαφος πάνω στο ὁποῖο ἀκουμπᾶ ή πλειοψηφία τῶν νέων συγγραφέων. Η διάκριση σέ ψυχολογικό ρεαλισμό, κοινωνικό ρεαλισμό, σοσιαλιστικό ρεαλισμό, ποιητικό ρεαλισμό ἢ ἀκόμα καί μαγικό ρεαλισμό πού ἐπιχειρεῖται ἀπό τήν κριτική δέν φτάνει ὡς τήν ἀμφισβήτηση τής βασικῆς του ὑπόστασης.¹⁷

Ὁ Ἄγγελος Τερζάκης, πού ὅπως καί ὁ Γ. Θεοδοκάς ἔχει ἀναλάβει μέσα ἀπό μιά σειρά δοκιμίων καί ἄρθρων καί τή θεωρητική στήριξη τής στροφῆς στο μυθιστόρημα, διατυπώνει, μέ τον δικό του τρόπο, τήν ἀνάγκη τῶν νέων συγγραφέων νά ἐκφράσουν τήν ἐποχή τους χρησιμοποιώντας δοκιμασμένες τεχνικές:

Εἶναι τόσο βαθιά ή ἀνανέωση τοῦ γύρω μας κόσμου σέ οὐσία πού δέν μένει καί πολὺς τόπος γιά ἀνανέωση μορφῆς. Ἄς κεράσουμε καινούργιο κρασί στά παλιά κύπελλα. Οἱ καιροί περιμένουνε τήν ἐκφρασή τους, ἕνα Μπαλζάκ, κι ὁ τόπος πού τοῦ ἀνοίγεται εἶναι τόσο μεγάλος ὥστε νά τον νιώθουμε σάν ἕνα ἐπιταχτικό τεράστιο καί βασανιστικό κενό.¹⁸

Η ἀνανεωμένη παράδοση τοῦ ρεαλισμοῦ, τό αἶτημα τοῦ συνθετικοῦ ἔργου, ή κριτική στάση τοῦ συγγραφέα μπροστά στήν πραγματικότητα, ή δημιουργία ζωντανῶν τύπων πού νά συνδυάζουν τό ἀτομικό μέ τό γενικό, ή μελέτη τοῦ ἀστικοῦ χώρου, εἶναι οἱ κοινοί τόποι τῆς κριτικῆς καί τά θέματα μέ τά ὁποῖα ἀναμετρίεται ὁ μυθιστοριογράφος. Παράλληλα γίνεται λόγος ὅλο καί περισσότερο γιά τήν ἀνάγκη ἀποτύπωσης τῆς ἐσωτερικῆς περιπέτειας τοῦ

¹⁶ Στο ἴδιο, σ. 163.

¹⁷ Στίς διάφορες ἐκδοχές τοῦ ρεαλισμοῦ καί στή δυσκολία τῆς κατάταξης τῶν μυθιστοριογράφων σέ ἕνα εἶδος «ρεαλισμοῦ» ἀναφέρεται ὁ Παν. Μουλλάς στο κεφ. «Πόσες εἶναι οἱ πρωτοπορίες;», ὁ.π., σ. 129-130. Ἐπίσης, στο ἴδιο κεφάλαιο (σ. 131-138) παρουσιάζονται καί κρίνονται οἱ ἀπόψεις περί ἐσωτερικοῦ μονολόγου πού διατυπώνονται στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '30.

¹⁸ Ἄγγελος Τερζάκης, «Confiteor», Νεοελληνική Λογοτεχνία, τχ. 3 (1938), σ. 124.

μυθιστορηματικού ήρωα, για τή φυγαλέα έντύπωση πού αφήνει τό άγγιγμα του χρόνου, για τήν άμφίβολη διάρκεια τής μνήμης, για τίς λεπταίσθητες άποχρώσεις τών συναισθημάτων. Στο δοκίμιο του «Τό μυθιστόρημα τών νέων και ή παράδοση του έσωτερισμού», πού δημοσιεύτηκε τό 1938 στά *Νεοελληνικά Γράμματα*, ό Νικολαρεΐζης συμπεραίνει:

‘Η γραμμή πού άκολούθησε ίσαμε σήμερα, στό μεγαλύτερο μέρος της, ή πεζογραφία τών νέων φαίνεται νά καταλήγει πιό πολύ στό ζωγράφισμα τής κοινωνικής πλευράς τών ανθρώπων. Ωστόσο ή έσωτερική παρατήρηση, παντού όπου ύπάρχει στά έργα τών νέων, δείχνεται πιό μεστή από άλλοτε. Είναι βέβαιο πώς μιά πείρα ζωής άφθονότερη γυρεύει νά έκφραστεί μέ τό σημερινό έλληνικό μυθιστόρημα. ‘Η άνάλυση πού προχωρεί από τήν πράξη στό πνεύμα και στην ψυχή άγκαλιάζει τώρα πλατύτερους κόσμους.¹⁹

Στό ίδιο δοκίμιο έξετάζει τούς πεζογράφους τής Θεσσαλονίκης σέ συνδυασμό μέ τήν έγχώρια παράδοση του συμβολισμού (τό Φθινόπωρο του Κώστα Χατζόπουλου) αλλά και μέ τήν εξέλιξη του εύρωπαϊκού μυθιστορήματος. Στο περιοδικό *Μακεδονικές Ημέρες*, και ειδικότερα στά κείμενα του Πέτρου Σπανδωνίδη, ό έσωτερικός μονόλογος έμφανίζεται ως τό προνομιακό μέσο έκφρασης του σύγχρονου μυθιστοριογράφου.

Διατρέχοντας τά κείμενα τών νέων κυρίως κριτικών και συγγραφέων στη δεκαετία του ’30 δέν είναι δύσκολο νά διαπιστώσει κανείς ότι ή έλληνική παράδοση τής πεζογραφίας θεωρείται σχεδόν άνύπαρκτη. Στιγματισμένη μέ τήν κατηγορία τής ήθογραφίας καταδικάζεται στην καλύτερη περίπτωση σέ μιά περιφρονητική σιωπή. Τά πρότυπα τής πεζογραφίας, είτε άνήκουν στό χώρο τής κλασικής ρεαλιστικής παράδοσης είτε στό χώρο τών νεότερων άφηγηματικών αναζητήσεων, φέρουν άπαραίτητα τίς άνάλογες εύρωπαϊκές σφραγίδες. Καί άν ή “Αλκης Θρύλος ξεχωρίζει τόν Γεώργιο Βιζυηνό, ό Αίμ. Χουρμούζιος και ό “Αγγ. Τερζάκης τόν Κωνσταντίνο Θεοτόκη, ό Γ. Θεοτοκάς τόν Παύλο Καλλιγᾶ και ό Π. Σπανδωνίδης τόν “Αλέξανδρο

¹⁹ Δημ. Νικολαρεΐζης, «Τό μυθιστόρημα τών νέων και ή παράδοση του έσωτερισμού», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 30.4.1938, τώρα στό: *Δοκίμια κριτικής*, Πλέθρον, Αθήνα 1983, σ. 206.

Παπαδιαμάντη —γιά νά περιοριστοῦμε σέ ὀρισμένα χτυπητά παραδείγματα—, ἡ προηγούμενη παρατήρηση δέν νομίζω ὅτι χάνει τή σημασία της: βρισκόμαστε πιά πολύ μπροστά σέ ἐκλεκτικές συγγένειες πού ἐπιβεβαιώνουν τόν κανόνα.

Ἡ ἀπορριπτική διάθεση μέ τήν ὁποία ἀντιμετωπίστηκε τό πεζογραφικό παρελθόν τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας στό *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* ἀνιχνεύεται σέ ἀρκετά κείμενα τῶν νέων συγγραφέων καί κριτικῶν καί, συχνά, τοὺς φέρνει ἀντιμέτωπους μέ τοὺς παλιότερους. Χαρακτηριστική εἶναι, ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ἡ ἀγανάκτηση τοῦ Γρηγόριου Ξενόπουλου γιά τήν ἀπόλυτη θέση πού ἐκφράζει ὁ Γ. Θεοτοκάς στό βιβλίο πού ἀπό ὀρισμένους θεωρήθηκε τό μανιφέστο τῆς γενιᾶς τοῦ '30:

Τό νά γράφεις ὀλάκερο βιβλίο μέ τόσο ζῆλο, μέ τόσο πάθος, μέ τόση λύσσα, μόνο καί μόνο γιά νά ὑποστηρίξεις πώς οἱ παλιές ἀξίες δέν ἀξιίζουν πεντάρα, πώς ἡ νεοελληνική πεζογραφία δέν ἔκαμε ὥς τώρα τίποτ' ἀπολύτως —οὔτ' ἓνα διήγημα, οὔτ' ἓνα μυθιστόρημα!— καί πώς μυθιστόρημα καί διήγημα δέν ξεπέρασαν ἀκόμα καί τά σύνορα τῆς φωτογραφίας-ἡθογραφίας καί τοῦ πιά στενοῦ ρεαλισμοῦ, ἔ αὐτό πιά δέν εἶναι ἓνα κακό βιβλίο, αὐτό καταντᾷ μιά κακή πράξη ἢ τουλάχιστον μιά ἀπόπειρα.²⁰

Καί ἂν ὁ λόγος τοῦ Θεοτοκά πρὸς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '30 γίνεται ὠριμότερος καί πιά συγκρατημένος, ὁ Θράσος Καστανάκης, ἓνας ἀπό τοὺς συγγραφεῖς πού εὐνοήθηκαν ἐξαιρετικά ἀπό τήν κριτική στό χρονικό διάστημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ, δηλώνει τό 1939 μέ ἀξιοσημεῖωτη ἔπαρση:

Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες συγγραφεῖς μέ τήν ἐργασία τους ξεπέρασαν ὅλους τοὺς Παπαδιαμάντηδες (κι ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε πώς ὑπῆρχαν τρεῖς) κι ὅλους τοὺς Καρκαβίτσες (κι ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε πώς ὑπῆρχαν δέκα).²¹

Τραβηγμένη σίγουρα ἡ ἄποψή του καί θά ἦταν ἄδικο νά τή χρεώσουμε γενικά στή γενιά τοῦ '30, δέν παύει ὥστόσο νά ἐκφράζει μιά

²⁰ Αὐτά γράφει ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, πού παρακολουθεῖ συνήθως μέ νηφαλιότητα τήν κίνηση τοῦ βιβλίου, στήν κριτική του γιά τό *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* (*Νέα Ἔστια*, τόμ. ΣΤ' (1929), σ. 1113-1115).

²¹ Βλ. συνέντευξη τοῦ Θράσου Καστανάκη στά *Νεοελληνικά Γράμματα* (15.3.1938), σ. 12. Στήν ἔπαρση τοῦ Καστανάκη συμβάλλει, πιστεύω, καί τό γεγονός ὅτι τό ἔργο του εἶχε τότε ὑπερτιμηθεῖ. Ἐνδεικτικά ἀναφέρω ὅτι ὁ Δημήτρης Μεντζέλος, γνωστός

αντίληψη πού άλλοι εκφράζουν μέ κομψότερο τρόπο.²² "Αξιο παρατήρησης είναι πάντως τό γεγονός ότι, πολύ γρήγορα, μέσα σέ πέντε-έξι περίπου χρόνια, τήν υπερεκτίμηση γιά τίς δυνατότητες τών νέων καί τόν ένθουσιασμό γιά τίς κατακτήσεις τοῦ έλληνικοῦ μυθιστορήματος διαδέχεται μιά έντονη διάθεση απογοήτευσης καί απόρριψης. 'Η πολιτική κατάσταση τῆς χώρας παίζει όπωςδήποτε τό ρόλο της. 'Η δικτατορία τῆς 4ης Αυγούστου 1936 μπορεῖ νά έκλεισε μόνο τούς *Νέους Πρωτοπόρους*, ώστόσο ή κίνηση τών ιδεών δίχως τό λόγο τών κομμουνιστῶν έγινε σίγουρα φτωχότερη. Τά αίτια τῆς ύφεσης στήν παραγωγή μυθιστορημάτων πού παρατηρεῖται ἤδη από τό 1936 είναι βέβαια περισσότερα καί πιό σύνθετα. Καί δέν πρόκειται μόνο γιά τή μείωση τῆς ποσότητας. 'Αρχίζουν νά εκφράζονται ἀμφιβολίες καί στήν ἀποτίμηση τῆς ποιότητας. Τό καλοκαίρι τοῦ 1938, ό Καραντώνης, ἕνας από τούς βασικούς υποστηρικτές τοῦ μυθιστορήματος τών νέων στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας, ἀρχίζει νά εκφράζει τίς ἐπιφυλάξεις του γιά τήν πραγματοποίηση τῆς «ἀπόλυτα νέας» σύγχρονης πεζογραφίας πού —στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας— προαναγγελλόταν μέ τόσο θόρυβο. 'Ο πήχυς εἶχε τοποθετηθεῖ πολύ πιό πάνω από τίς δυνάμεις τών φιλόδοξων νεαρῶν συγγραφέων:

Οἱ ἐλπίδες μας ότι δημιουργεῖται συνολικά μιά ἀπόλυτα νέα καί συγχρονισμένη πεζογραφική παράδοση, συνυφασμένη μέ τήν αὐστηρή έννοια τῆς λογοτεχνίας καί τήν αἰσθητική πρόοδο τῆς ζωντανῆς μας γλώσσας, δέν φαίνεται πώς θά πραγματοποιηθοῦνε.²³

Γενικά οἱ ὑψηλοί τόνοι όσο προχωροῦμε πρὸς τό τέλος τῆς δεκαετίας φαίνεται νά ὑποχωροῦν. 'Ο γενικευμένος ένθουσιασμός, ὕστερα από μιά πραγματικά πρωτοφανή (καί ἴσως συγκρίσιμη μόνο μέ αὐτή τῆς δεκαετίας τοῦ '90) παραγωγή μυθιστορημάτων στήν

στούς ιστορικούς τῆς λογοτεχνίας από τίς πρώιμες καταθέσεις του γιά τόν ὑπερρεαλισμό καί τόν ἐσωτερικό μονόλογο, γράφει τό 1932 στίς *Μακεδονικές Ἡμέρες* (τχ. 10, σ. 357-362) ἕνα ἐξασέλιδο ἄρθρο μέ τίτλο «'Η ἐποχή μας καί ό Καστανάκης», στό όποιο ὑποστηρίζει ότι «ό Καστανάκης συγκεντρώνει μαζί τίς ἀνησυχίες τοῦ Gide, τοῦ Cocteau καί τών ὑπερρεαλιστῶν», ἐπιτυγχάνοντας ταυτόχρονα τή δημιουργία προσωπικοῦ ὅφους.

²² Βλ. γιά παράδειγμα 'Αγγελος Τερζάκης, «Τό πρόβλημα Παπαδιαμάντη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 15.2.1937, σ. 12.

²³ 'Αντρέας Καραντώνης, συνέντευξη στά *Νεοελληνικά Γράμματα*, 11.7.1938, σ. 12.

Ἑλλάδα, δίνει τή θέση του στό σκεπτικισμό καί στήν ἀναθεώρηση. Στά πλαίσια μιᾶς μεγάλης ἔρευνας πού διεξάγουν, τό 1938, οἱ Μακεδονικές Ἡμέρες μέ θέμα της τόν ἀπολογισμό τῆς τελευταίας λογοτεχνικῆς εἰκοσαετίας ὁ Ἀγγελος Τερζάκης ἀναφέρεται σέ αὐτήν τήν ἄκαιρη, κατά τή γνώμη του, ἀπογοήτευση:

Ἡ γενεά γιά τήν ὁποία εἶχε ριχτεῖ τό σύνθημα τῆς «ἀνθήσης» βρίσκεται τόν τελευταῖο καιρό μπροστά σέ ἓνα παράδοξο φαινόμενο: Ἡ πίστωση χρόνου πού τῆς εἶχε φαίνεται δοθεῖ, ἐξαντλήθηκε ἐν ἀγνοία της. Ἐνα καινούργιο σύνθημα ρίχνεται στήν ἀγορά ἀπό διάφορους (ὄχι καί τόσο καλόπιστους, τό φοβᾶμαι): «Ἀπογοήτευση, ἀποτυχία, μηδέν, αὐτοεπανάληψη, ἐξάντληση!» Ἡ γενεά πού εἶχε ἰδεῖ νά τῆς ἀνοίγουν μιά σελίδα λευκή τῆς Ἱστορίας δέν πρόφτασε ν' ἀπλώσει ἀκόμα τό χέρι της γιά νά γράψει τήν ἐποχή της καί τό βιβλίο κλείστηκε! «Βιασύνη πάρα πολύ πονηρή!» λέει ὁ Ἀμλετ. Οἱ πεζογράφοι τῆς «γενεᾶς 1930» δέν συμπλήρωσαν ἀκόμα ὁ καθένας τους ἴσως ἴσως τά 35 χρόνια τῆς ζωῆς τους καί βρίσκονται ξεγραμμένοι σχεδόν ὀριστικά. Καλά νά τά πάθουν ὅμως! Γιατί τίποτε δέν γερνάει τόσο τόν ἄνθρωπο, τουλάχιστο στήν Ἑλλάδα, ὅσο ἡ δουλειά. Ὑπῆρχε ἓνας τρόπος νά μείνουν ἰσοβίως νέοι: Νά μήν κάνουν ποτέ τίποτα. Δέν ἐπωφελήθηκαν καθόλου ἀπό μερικά ἀνάλογα παραδείγματα τοῦ παρελθόντος[...]²⁴

Τό ξέσπασμα τοῦ Τερζάκη, ἀσυνήθιστο γιά τό ὕφος καί τό ἥθος του ὡς συγγραφέα, ὀφείλεται μᾶλλον καί σέ προσωπική πικρία. Ἐχω ὑπόψη μου τήν κριτική τοῦ Βάσου Βαρίκα γιά τή Μενεξεδένια πολιτεία, πού δημοσιεύεται στό περιοδικό Νεοελληνική Λογοτεχνία τό Δεκέμβριο τοῦ 1937. Ὡστόσο πέρα ἀπό τούς εἰδικούς λόγους πού δίνουν τόν τόνο στή φωνή τοῦ Τερζάκη, τό ζήτημα παρουσιάζει γενικότερο ἐνδιαφέρον. Διότι ὁ Βαρίκας δέν παραμένει στήν κριτική τοῦ συγκεκριμένου ἔργου, ἀλλά ἐπεκτείνεται στό ζήτημα τῆς περι-

²⁴ Ἀπάντηση στήν ἔρευνα τοῦ περιοδικοῦ Μακεδονικές Ἡμέρες, «Ἡ νεοελληνική λογοτεχνία στά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια», τχ. 2 (1938), σ. 59. Πιο νηφάλια καί στοχαστικά ὁ Γ. Θεοδοκάς ἀπαντᾷ στήν ἴδια ἔρευνα ὅτι ὑπάρχουν καμιά δεκαριά νέοι συγγραφεῖς πού ἔχουν ἐπιβληθεῖ μέ τή δουλειά τους καί δέν ἔχει πολύ νόημα νά «μαλώνουν γιά τό ποιός εἶναι σπουδαῖος καί ποιός δέν εἶναι». Καί συμπληρώνει: «Θέλω μονάχα νά τονίσω ὅτι ἡ ἐλληνική κριτική θά ἔπρεπε νά ἀρχίσει νά γίνεται πιο προσεχτική καί νά λάβει ὑπόψη της ὅτι οἱ ἀποφάσεις της "ὑπόκεινται εἰς ἀναθεώρησην". Τό Πρωτοδικεῖο θά πρέπει νά συλλογιστεῖ ὅτι θά ὑπάρξει μιά μέρα καί Ἐφετεῖο.», Μακεδονικές Ἡμέρες, τχ. 1 (1938), σ. 12.

φημης στροφῆς πρὸς τὸ μυθιστόρημα. Οἱ κρίσεις του, ἐξαιρετικά ἴσως αὐστηρές ἀλλὰ ἀξιοπρόσεκτες, ἐπικεντρώνονται στὴν ἀδυναμία τῆς κριτικῆς νὰ ἀξιολογήσει σωστά τὰ προϊόντα τῆς μυθιστορηματικῆς ἔκρηξης καὶ στὴν ἀνάγκη σύνδεσης τῆς πεζογραφίας μὲ τὸ κομμένο σκοινὶ τῆς ἐγχώριας παράδοσης:

Δέν πᾶνε πολλά χρόνια πού βρεθήκαμε μπροστά σέ ἓνα παράδοξο φαινόμενο. Μιά ομάδα νέων, πεζογράφων ἀποκλειστικά, ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της στὴν πνευματικὴ μας σκηνή[...] Ἡ κάπως ὀρμητικὴ εἴσοδός τους, καθὼς μάλιστα ἐρχόταν μὲ τίς καλύτερες προθέσεις καὶ τὰ μεγαλύτερα ὄνειρα, μᾶς ξάφνιασε ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μᾶς ἐνθουσίασε. Πιστέψαμε σέ μιὰ στιγμή πὼς μιὰ καινούργια ἀναγέννηση προπαρασκευαζόταν. [...] Κριτικὴ καὶ κοινὸ τοὺς ἔκανε τὴν καλύτερη δυνατὴ ὑποδοχή. Ἦταν τέτοιος ὁ ἐνθουσιασμός πού μᾶς κατέλαβε, ὥστε δέν ἐπιτρέπαμε στὸν ἑαυτό μας ὄχι μονάχα νὰ τολμήσει μιὰ ἀξιολογικὴ μεταξὺ τους κατάταξη ἀλλὰ οὔτε κἂν νὰ ἐξετάσει ποιές δυναμικότητες καὶ ποιές προοπτικὲς παραπέρα ἐξέλιξης ἔκλεινε μέσα της ὅλη αὐτὴ ἡ κίνησις. Τό θεωροῦμε ἓνα εἶδος ἱεροσυλίας. | *ΣΤ*

Χρειάστηκε νὰ περάσουν μερικά χρόνια καὶ νὰ κοπάσει κάπως ὁ ἐνθουσιασμός καὶ ὁ θόρυβος γιὰ νὰ ξαναβρεῖ ἡ κριτικὴ τὸν πραγματικὸ ἑαυτό της. Γιατί τί ἔμεινε στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἐργασία ὅλης αὐτῆς τῆς ομάδας σὰ μόνιμη καὶ θετικὴ προσφορά στὴν πεζογραφία μας; Πολύ λίγα, ἐλάχιστα πράγματα. [...] Δέν προσπάθησε νὰ δώσει μιὰ συνθετικὴ εἰκόνα τῆς σύγχρονης ζωῆς σέ τρόπο πού οἱ νεώτεροι νὰ βλέπουν τὸ ἔργο της σάν ἀναγκαίᾳ ἀφετηρία καινούργιας ἐξόρμησης. Πολύ φοβοῦμαστε πὼς τὸ πέρασμά της στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας θὰ μείνει σάν ἓνα φωτεινὸ μετέωρο πού διαλύεται χωρὶς νὰ ἀφήσει πίσω του ἵχνη. Ἡ ἐπίδρασή της θὰ εἶναι ὀλότελα ἀσήμαντη. Ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Θεοτόκη καὶ τὸν Ξενόπουλο,²⁵ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα θ' ἀρχίσουν πάλι νὰ ξεκινοῦν οἱ νεώτεροι.²⁶

²⁵ Ἡ μελέτη τοῦ «ἀστικοῦ τοπίου» συνιστᾷ τὸν προνομιακὸ χῶρο καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐπιδίωξη καὶ θεματικὴ καινοτομία τοῦ μυθιστορήματος στὴ δεκαετία τοῦ '30. Παρὰ τὴ συγγένεια ἀρκετῶν μυθιστορημάτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γρ. Ξενόπουλου, ἡ προδρομικὴ ἔστω συμβολὴ του στοῦ ἀστικό μυθιστόρημα δέν ἀναγνωρίζεται. Ἐξαίρεση πάλι ὁ Τέλλος Ἀγρας, πού βέβαια ἀνήκει σέ προηγούμενη γενιά, ἀποκαλεῖ τὸν Ξενόπουλο «πατέρα τοῦ νεοελληνικοῦ ἀστικοῦ μυθιστορήματος». Βλ. «Τὰ βιβλία», *Ρυθμός*, ὅ.π., σ. 155.

²⁶ Βάσος Βαρίκας, «Τὰ βιβλία. Ἀγγελου Τερζάκη: Ἡ μενεξεδένια πολιτεία», *Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία*, Δεκέμβριος 1937, σ. 42-43.

Ἄν οἱ ἐνστάσεις τοῦ Τέλλου Ἄγρα ἢ καί τοῦ Γρηγόριου Ξενόπουλου μπορεῖ νά κρύβουν μέσα τους τήν ἐνστικτώδη ἄμυνα τῶν παλιότερων ἀπέναντι στήν ἀνυποψίαστη ὁρμή τῶν νεότερων, στήν περίπτωση τοῦ Βαρίκα τά βέλη ἔρχονται ἀπό ἕναν κριτικό ἀκόμα πιό νέο (ἔτος γεννήσεως: 1913) ἀπό τοὺς ἐνθουσιώδεις νέους²⁷ τῆς γενιᾶς τοῦ '30. Στό ζήτημα τῆς παραγνωρισμένης ἐλληνικῆς πεζογραφίας θά ἐπανεέλθει ὁ ἴδιος κριτικός, δύο χρόνια ἀργότερα, μέ τή μελέτη του *Ἡ μεταπολεμική μας λογοτεχνία* (1939).²⁸ «Κείμενο-μανιφέστο» χαρακτηρίζει τή μελέτη αὐτή ὁ Παν. Μουλλᾶς καί πολύ εὐστοχα τή συσχετίζει μέ τό *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* (1929) τοῦ Γ. Θεοτοκά παρατηρώντας ὅτι: «Ἄν ὁ Θεοτοκάς τοῦ 1929 στρεφόταν πρὸς τό μέλλον, ὁ Βαρίκας τοῦ 1939 στρέφεται πρὸς τό παρελθόν.»²⁹

Ἡ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν διαφορετικῶν ὀπτικῶν ἴσως μᾶς ὀδηγεῖ ἀσφαλέστερα, σήμερα, στήν ἀποτίμηση τῆς πεζογραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Μεσοπολέμου.

²⁷ Γιά τήν ἐπίμονη ἐπανάληψη τῶν ὅρων «νέοι» καί «νέα λογοτεχνία» στή δεκαετία τοῦ '30 βλ. καί Φώτης Δημητρακόπουλος, *Ἡ πρωτοπορική κίνηση τοῦ '30 καί τό μυθιστόρημα*, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1990, σ. 35-46. Βέβαια οἱ «νέοι» πεζογράφοι τῆς λεγόμενης γενιᾶς τοῦ '30 παρουσιάζουν σοβαρές ἡλικιακές ἀποκλίσεις, ὅπως δείχνει ἡ χρονολογία γεννήσεώς τους. Παραθέτω ἐνδεικτικά: Κοσμᾶς Πολίτης (1888), Στρ. Μυριβήλης (1890), Στρατῆς Δούκας (1895), Γ. Θεοτοκάς (1905), Ἄγγ. Τερζάκης (1907), Μ. Καραγάτσης (1908), Παντ. Πρεβελάκης (1909).

²⁸ Τότε προσθέτει καί τό ὄνομα τοῦ Ἀνδρέα Καρκαβίτσα στήν ὁμάδα τῶν παλιότερων πεζογράφων, τῶν ὁποίων οἱ ἥρωες, σέ ἀντίθεση μέ αὐτούς τῆς γενιᾶς τοῦ '30, «ἐκφράζουν καί δικαιώνουν μίαν ἐποχή». Βλ. καί Β' ἐκδοση, Πλέθρον, 1979, σ. 82.

²⁹ Παν. Μουλλᾶς, ὁ.π., σ. 124.